

Надія Любовець,

ст. наук. співробітник НБУВ,
канд. іст. наук

СПОГАДИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРИСТИКИ

Розглянуто розвиток мемуарної традиції в культурно-історичному розвитку України II пол. XIX ст. (на прикладі публікацій в журналі «Киевская старина»). Визначено її основні жанрові різновиди та тематичне спрямування. Зазначено, що IX ст. стало новим етапом у розвитку української мемуаристики.

Ключові слова: мемуари, часопис «Киевская старина», еволюція української мемуаристики, національна свідомість, історична свідомість.

Сьогодні, з огляду на потреби української гуманітаристики, актуальними є завдання як публікації історичних джерел (до яких відносяться і мемуари), так і створення інформаційних ресурсів (колекцій), що дозволить ввести до наукового вжитку критичну масу джерел, необхідну для формування самодостатньої джерельної бази дослідження різноманітних аспектів української історії, вивчення біографій її діячів та, в цілому, сприятиме якісному прориву в гуманітарних дослідженнях. Саме активна публікація джерел з історії України в кінці XX – на поч. XXI ст. «... уможливила перехід, у першу чергу, вчених-істориків з екстенсивної парадигми, яка передбачала тривалу й виснажливу працю в архівах на шлях інтенсивних досліджень, коли архів відіграє допоміжну роль порівняно з бібліотекою, і навпаки» [9]. До цього слід додати, що в сучасних умовах розвитку інформаційних мереж, всі публікації джерелознавчого характеру мають бути автоматично доступними в світовому та вітчизняному інформаційному просторі.

Джерела особового походження, зокрема мемуарна література¹ (що є носієм історичної та національної свідомості та самосвідомості окремої особи) завжди користувалися підвищеною увагою дослідників. Сьогодні мемуарна література розглядається дослідниками не лише як джерело

¹ Терміни «мемуарна література», «мемуари», «спогади» використовуються як синоніми, що означають сукупність мемуарів – виданих та рукописних.

фактичної інформації, а й як важливий чинник культурно-історичного, літературного процесу, пам'ятка суспільно-політичної думки епохи створення. Мемуари стають предметом і об'єктом вивчення багатьох гуманітарних дисциплін: історії, культурології, літературознавства, філософії, психології, сімейної та повсякденної історії. Якраз такий широкий міждисциплінарний зріз є найбільш цікавим для сучасного науковця, який розуміє важливість відходу від лінійного вивчення історичних процесів та однобокого трактування творчої спадщини авторів спогадів.

Метою даного дослідження є виявлення всіх мемуарних публікацій, вміщених на сторінках часопису «Киевская старина» та їх значення в еволюції української мемуаристики². Практичним завданням є створення тематичної електронної колекції (яка буде розміщена на сайті НБУВ) «Мемуари на сторінках часопису «Киевская старина» 1882–1906 рр.», що буде включати список (реєстр) всіх спогадів, опублікованих на сторінках журналу та, з часом, створення повнотекстових матеріалів до реєстру.

XIX ст. стало для України часом відродження української національної свідомості та самосвідомості. Національну самосвідомість розуміємо не тільки як усвідомлення людиною своєї етнічної належності, а як соціальне явище, що виявляється не тільки в усвідомленні певним колом людей своєї належності до окремої нації, а й через спирання на досвід пращурів, власну суспільну практику, формує прагнення спільного майбутнього для представників різних етнонаціональних спільнот у межах єдиного поліетнічного соціуму. Хоча в еволюції національної свідомості кожного суспільства спостерігалися значні розбіжності, сучасні вчені вирізняють у розвитку національних рухів Східної Європи три головні етапи, між якими є ряд спільних рис. Зокрема виділяють: ностальгичний етап (туга за минулим, за втраченими можливостями), що позначений дещо ностальгичними настроями, коли невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність їхнього народу зникне під навалом імперської культури; культурницький («відродження»), який, як правило, ставав періодом несподіваного «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання в літературі та освіті; політичний (дія) – відбувалося зростання національних організацій і висування національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі крилося прагнення до самоврядування

² Під мемуаристикою ми розуміємо, перш за все, сукупність джерел особового походження та спеціальну історичну дисципліну, що її вивчає. Як спеціальна історична дисципліна мемуаристика в українській історіографії виокремилась на поч. 90-х років XX ст.

[9, с. 185–186]. В Україні цей процес йшов паралельно з оформленням національної української історіографії, яка у першій чверті XIX ст. набула рис критичної історії (Д. Бантиш-Каменський, Денис Зубрицький), в 20–60-х роках XIX ст. розвивається як романтичний напрям (М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський та ін.), в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. домінував народницький напрям (М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, М. Драгоманов, П. Куліш та ін.).

Увага до мемуарів була характерною як для романтичного, так і для народницького періоду розвитку української історіографії. У першому випадку це проявлялося у підвищеному інтересі української знаті (як нащадків знатних козацьких родів) до історії своєї родини (створення родинних архівів та збирання всіляких відомостей – фамільні архіви Апостолів, Бакуринських, Білозерських, Галаганів, Капністів, Марковичів та ін.), у другому – спостерігається інтерес серед української інтелігенції (сформувалася у XIX ст. і розуміла свою роль у справі відродження національної свідомості) до національної історії та культури як основних факторів національної ідентичності, що потребувало, в свою чергу, створення наукових історичних товариств, археографічних комісій, часописів, музеїв.

Часопис «Киевская старина» можна вважати першим в Україні журналом науково-просвітницького характеру³. Він почав виходити у Києві з 1882 р., а остання – груднева – книжка журналу вийшла у 1906 р.⁴ Журнал був заснований з ініціативи Київської Старої громади для оперативного висвітлення здобутків історичної науки, поширення історичних знань, мав знайомити широкий читацький загал з історико-культурною спадщиною українського народу. Відмовившись від будь-якої політичної діяльності, члени громади зосередили свої зусилля на формуванні в суспільстві національної свідомості за допомогою культурно-освітньої та наукової роботи. Часопис мав широкий тематичний і хронологічний діапазон, який охоплював цілий комплекс гуманітарних дисциплін (історію,

³ Трохи раніше в Україні почали виходити періодичні та серійні видання наукових установ та товариств – «Архив Юго-Западной России» (1844–1914); «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца» (1879–1914); «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919); «Сборники Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914) та ін.

⁴ 1907 р. друкувався українською мовою під назвою «Україна». У 1972 р. було зроблено спробу реанімувати журнал, але вдалося видрукувати лише два номери. 1992 р. за ініціативою академіка НАН України П. П. Толочка видання журналу поновлено.

культурологію, літературознавство, фольклористику, етнографію, мовознавство тощо). Він видавався за рахунок передплати та на кошти від жертвувачів громадивців та меценатів. Доробок часопису «Киевская старина» в розвитку українській історіографії досить неоднозначно оцінювався як сучасниками, так і наступниками. Незаперечним є, однак, факт визнання українськими дослідниками часопису, з одного боку – як феномену етнокультурного життя, осередку культурно-національного руху України кінця XIX – поч. XX ст. та прояву українського патріотизму, з іншого – фундаментальної джерелознавчої бази з історії України, літературознавства, археології, етнографії, фольклористики та констатація того, що опубліковані на сторінках журналу статті мають різну ступінь науковості й глибини дослідження та не позбавлені впливу царської цензури [1–8; 10; 13]. В той же час, російський історик Сергій Щеголев дає оцінку часопису як «тенденційній українофільській стряпні» [15, 74]. Такий погляд на журнал є, на нашу думку, підтвердженням того, що він займав свою нішу у культурно-просвітницькому житті України того часу.

Історія виникнення та роль часопису «Киевская старина» в громадсько-політичному, культурному та науковому житті України кінця XIX – поч. XX ст. була предметом наукового зацікавлення ряду науковців та відображена у спогадах співробітників журналу та сучасників [1–5; 14]. Однак, на нашу думку, заслуговує на окреме висвітлення питання оприлюднення на його сторінках мемуарів, у першу чергу тих, в основі яких лежать біографічні (автобіографічні) матеріали. На сторінках «Киевской старины» ми знайдемо представлення всієї палітри жанрових різновидів мемуарів, а саме: спогади про окремі історичні події; мемуари з історії освіти, релігії, війська тощо; автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари (спогади про окремі особи); історико-мемуарні повісті; щоденники та записки.

Видання мемуарів стало одним із програмних напрямів роботи часопису, де зазначалося, що на його сторінках найдуть місце як «...самостійні дослідження з історії південної Росії, так і зібрані матеріали для неї – у вигляді особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, повістей, біографій, некрологів...» [10, с. 158]. Цей процес розвивався на фоні кардинальних змін у політичному та національно-культурному житті України, які відбувалися після реформ Олександра II (послаблення політичного та соціально-економічного тиску), Емського указу 1876 р. (заборона видання оригінальних книг на «малоросійському наріччі», за винятком історичних документів і пам'яток та творів красного письменства). Тому українська громадськість відчувала

необхідність у створенні історичного журналу наукового за змістом і національного за духом. Навколо ідеї створення такого видання об'єдналися провідні українські науковці та громадські діячі: Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Микола Петров, П. Г. Житецький, О. Ф. Кістяківський, Орест Левицький, Петро Лебединцев, Сергій Голубев, П. О. Терновський, І. Г. Малишевський та ін. Тому заснування журналу «Киевская старина» можна вважати колективною справою української інтелігенції, яка розуміла важливість популяризації української історії та у справі формування національної самосвідомості та пам'яті. Публікація мемуарів, основним критерієм еволюції яких є історична та національна свідомість та самототожність, на нашу думку, стала адекватною відповіддю на підвищений інтерес українського читача до своєї національної історії.

В цілому, на сторінках часопису «Киевская старина» за 1882–1906 рр. було надруковано більш як 280 мемуарних джерел, які розрізняються як за своєю тематикою, обсягами, формами (автобіографії, щоденники, спогади, записки), повнотою, так і за наявністю чи відсутністю у них довідково-наукового апарату⁵. Дослідники виокремлюють три періоди в діяльності «Киевской старини», які пов'язані зі зміною головних редакторів часопису: 1882–1887 (редактор Феофан Лебединцев), 1888–1892 (Олександр Лашкевич, а згодом – Євген Кивлицький); 1893–1906 (Володимир Науменко) [10; 6]. Загалом, мемуарній складовій журналу приділялась значна увага, але кожний етап мав свої особливості в питаннях публікації спогадів. Тематичне спрямування мемуарних публікацій на сторінках часопису багато в чому залежав від суспільно-політичних умов, особистих уподобань та громадської позиції редакторів. За поміркованого редакторства Феофана Лебединцева мемуарній літературі приділялося найбільше уваги, оскільки в умовах жорсткого цензурного тиску було неможливо публікувати україномовні та українофільські документи або дослідження. А вміщена мемуаристика не мала громадсько-політичної спрямованості та друкувалася російською мовою. Такий підхід до змісту журналу був єдиноможливим та свідчив про адекватну політику редакції часопису. Тим не менше, науковий підхід до історичних студій, якого дотримувалися автори, сприяв утвердженню загальнонаціональних цілей, оскільки незаперечним був їх вплив на формування національної самосвідомості. В цей період було надруковано найбільше мемуарів різноманітних за жанром та тематикою. Їм було присвячено більш як 100 публікацій (біля 17 публікацій на рік). В другий період (редактори

⁵ Для підрахунку ми використовували довідкові видання М. Г. Палієнко [11; 12].

Олександр Степанович Лашкевич та Євген Олександрович Кивлицький) прослідковується тенденція до зниження кількості самих мемуарних матеріалів (біля 10 публікацій на рік), та змінюється тенденція їх публікації: деяке підвищення інтересу можна прослідкувати до 1889 р., з подальшим різким спадом. З'явилася практика публікації мемуарів одного автора протягом цілого року (записки Михайла Чайковського, А. Я. Солтановського, щоденник Якова Марковича тощо). За редакторства В. П. Науменка посилилась українофільська спрямованість журналу, що було пов'язане з позицією редактора, який орієнтувався на видання якомога більшої кількості українських літературних творів. Його позиція співпала з активною боротьбою за право друкування художніх творів українською мовою в умовах зменшення цензурного тиску, а сам часопис у цей час набуває більш громадсько-політичного спрямування. Щодо мемуарних публікацій, то продовжується тенденція до зменшення їх кількості (приблизно 9 на рік) на фоні збільшення видання художніх творів (удвічі) [10, с. 76].

Як зазначалося вище, публікації мемуарного характеру на сторінках «Киевской старини» були представлені такими жанрами як: автобіографії, щоденник, власне спогади (мемуари) та записки. Розглянемо кожну з цих груп окремо з точки зору соціального стану авторів, тематики та археографічного опрацювання текстів.

За нашими підрахунками у 1882–1906 рр. на сторінках журналу було надруковано 9 автобіографій. (Додаток 1). Авторами були як добре знані, так і маловідомі особи. До перших відносяться О. Ф. Кістяківський, О. М. Лазаревський, М. О. Максимович, Т. Г. Шевченко, до других – С. Л. Геєвський⁶, А. Д. Сендутьський⁷, І. І. Сердюков⁸, Я. І. Щоголів⁹,

⁶ Геєвський Степан Лукич (28.11.1813–26.01.1862) – письменник. Навчався у Харківському ун-ті на юридичному ф-ті. Автор кількох повістей, віршів (не принесли йому визнання) та «Описания Зеньковского уезда Полтавской губернии».

⁷ Сендутьський Аполлон Дорофійович (Сендутьський Аполлоній) (17.10.1830, с. Садки Кременецький повіт, Волинська губернія (нині Шумського району Тернопільської області) – 7.01.1882, Сивки) – громадсько-культурний і освітній діяч, краєзнавець Волині, священник. Автор статей з історії, археології та етнографії Волині, чим започаткував волинознавство.

⁸ Сердюков Іван Іванович (1803–1886) – письменник. Навчався в Харківському ун-ті, автор ряду статей з сільського господарства, які були надруковані в «Земледельческой газете», за 1844–49 рр. та в «Трудах Вольно-экономического общества» за 1850 рр., декількох комедій та повістей, автобіографії.

⁹ Щоголев (Щоголів) Яків Іванович (1824–1898) – письменник, представник Харківської школи романтиків. Під час навчання в Харківському ун-ті

І. М. Турчиновський¹⁰, С. В. Лукомський¹¹. Слід зазначити, що жанр автобіографії до XIX ст. був непопулярним в Україні. Відомо лише три їх зразки – автобіографія з «Повчання» Володимира Мономаха (XII ст.), автобіографічна повість «В пам'ять дітям своїм і внукам, і всьому потомству» Турчиновського Іллі. (XVIII ст.) та «Автобіографічна «сказка» малоросійського літописця Стефана Лукомського» (XVIII ст.). Тому поява значної кількості автобіографій на сторінках лише одного часопису засвідчила інтерес суспільства до цього жанру і розуміння редакційною колегією (яка виступала ініціатором їх написання сучасниками та віднаходила їх у сімейних архівах) значення їх публікацій у справі виховання (на прикладі основних подій життя в контексті суспільно-політичних та культурних рухів) в суспільстві патріотизму та інтересу до національної історії.

Публікація кожної із зазначених вище автобіографій є цікавою як з точки зору дослідження біографій їх авторів (окремих періодів життя), так і важливим джерелом вивчення внутрішнього світу і переживань (автобіографії не носили офіційно-ділового характеру (Curriculum Vitae). представників різних прошарків українського суспільства XVII–XIX ст. (письменник, краєзнавець, історик, представник козацької старшини, священник, поміщик тощо). Вивчення автобіографій становить інтерес як для історика, так і для літературознавця. Історик знайде там відображення історичного досвіду окремої особистості в конкретний час, і чим цікавішою і глибшою була людина, тим цікавішим буде опис її життя, в якому вона постає не як пасивний реєстратор подій, а як активний діяч, людина свого часу. Звичайно, слід пам'ятати, що автобіографії притаманний суб'єктивізм, який проявляється в тому, що все, що

познайомився з професорами та викладачами, зокрема з І. І. Срезневським, А. Метлинським та М. І. Костомаровим. Автор збірок поезій «Ворскла» (1883) та «Слобожанщина» (1898).

¹⁰ Турчиновський Ілля Михайлович (20.07.1695, Березань на Полтавщині – не раніше травня 1725) – письменник. Учився в місцевій школі, потім у Києво-Могилянській Академії, якої не закінчив. З 1710 р. мандрував по Україні й Білорусі, був писарем, учителем, співаком, актором, дяком, регентом, з 1718 р. – священник у Березані. Історію свого життя письменник виклав у автобіографічній повісті «Моє життя і страждання...». Вперше надруковано як «Автобіографія южнорусского священника 1-й половини XVIII ст.» в ж. «Киевская старина» (1885).

¹¹ Лукомський Степан (Стефан) Васильович (1701 – бл. 1779) – прилуцький полковий обозний, український історик, письменник та перекладач. Освіту одержав у Київській академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії,

описується, здобуває оцінку автора, який має право трактувати події по-своєму. Для літературознавця автобіографія є цікавою з точки зору відображення процесу становлення особистості, еволюції моральних пошуків автора, у яких виражені головні тенденції розвитку духовної культури українського суспільства XIX ст.

Не менш інформаційно насиченими з точки зору біографічних матеріалів були надруковані в часописі щоденники. Всі щоденникові публікації готовились до друку і археографічно опрацьовувалися (переклад, історія написання, примітки) відомими істориками. Так О. М. Лазаревський віднайшов та підготував до друку щоденники представників козацької старшини XVIII ст. – П. Д. Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка (за 1727–1753 рр.), любителя та збирача українських старожитностей В. Я. Ломиковського; В. Б. Антонович – щоденники Федора Євлашевського¹² та Станіслава Освенцима¹³; А. О. Титов – Миколи Ханенка (за 1719–1723, 1754 рр.). Були опубліковані також щоденники А. Н. Грібовського¹⁴ та С. Опольського; Ф. Д. Николайчик зробив переклад з польської щоденника невідомого автора про події 1625 р. (Додаток 2). З огляду на те, що щоденник характеризується регулярним веденням записів, спонтанністю та необробленістю, відсутністю інтервалу між часом написання й часом зафіксованих подій, він стає саме тим джерелом, що дозволяє читачеві та досліднику отримати виклад історичних

сотником в козацьких полках Лівобережжя. Знаний як укладач хроніки з історії України XIV–XVI ст. – «Собрание историческое» (1770), що мала компілятивний характер. Переклав у 1738 р. на українську мову видані в Замості (1638–1639) «Щоденники» польського мемуариста Симеона Окольського (про події в Україні 1638 р.) та твір польського дипломата і хроніста Матвія Титловського (Титлевського) «Розповідь про битви між поляками і турками 1620–1621 рр.» (1622). Переклади вперше було опубліковано в додатках до «Літопису» Самуїла Величка (1864. – Т. 4).

¹² Євлашевський Федір Михайлович (1546–1604) – білоруський мемуарист, кальвініст (з 1566 р.), письменник. В його щоденнику вміщено 1544 або 1546, Ляховичі, Пин. Батько Є. – турово-пин. інформацію про культурно-релігійне середовище та політичне життя Білорусії того часу.

¹³ Освенцім Станіслав (Oświęcim Stanislaw) – польський мемуарист XVII ст., був вихованцем дітей та секретарем коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, автор щоденника про події в Україні 1643–1647, 1650–1651 рр.

¹⁴ Грібовський Адріан Моїсейович (1766–1833) – державний діяч, статс-секретар Катерини II. Походив із старовинного українського роду Сулим. Автор «Записок о Екатерине Великой кавалера А. М. Грибовского» (М., 1847). В останні роки життя вів щоденник.

подій з різних точок зору. Будучи документом особового походження, щоденник фіксує, як правило, також особисті враження автора, його оточення – учасників суспільних і культурних знакових подій, охоплюючи різні сторони діяльності та передає найбільш достовірний виклад історії, висвітлюючи різнобічно культурно-історичну епоху. Інтерес читачів та науковців до цього виду мемуарної літератури пояснюється ще й тим, що до XIX ст. цей жанр був представлений виключно в рукописах. Систематичне видання щоденників пов'язане з інтересом до наукових історичних студій на тлі нових суспільно-політичних умов XIX ст. Великою заслугою редакції журналу «Киевская старина» стало те, що вони публікували на сторінках часопису щоденники не лише українських авторів, але й сусідів (поляків, білорусів, росіян), які описували свої враження від побаченого на українських землях у контексті свого розуміння місця та ролі України в світовій історії та культурі. Такий підхід давав можливість читачеві самостійно визначитися з оцінкою тих чи інших історичних подій та осіб.

Цікавим різновидом мемуарної літератури є записки (подорожні нотатки), які також були представлені у часописі «Киевская старина». Цей жанр був відомий в Україні з XII ст., але свого розвитку знайшов у XIX ст. За 1882–1906 рр. на сторінках «Киевской старины» їх було опубліковано, за нашими підрахунками – 36 (Додаток 3). Авторами записок були як українці (Н. Д. Іванішев, М. І. Костомаров, А. Я. Солтановський, М. Чайковський, П. Могила та ін.), так і іноземні автори (росіяни – І. Я. Акінфієв, І. Й. Острожський-Лохвицький, Е. Л. Марков; венеціанець Альберт Вімін; поляки – Ян Станіслав Яблоновський, Карл Хоєцький, Ед. Хлопицький, Яків Собеський; чеський етнограф Франц Ржегорж; француз – барон Тотт та ін.). У них відображалися моменти з історії та побуту українців (Франц Ржегорж, А. Я. Солтановський, Ед. Хлопицький, М. Д. Іванішев, М. І. Петров); порядки в державних закладах Російської імперії та звичаїв малоросійських дворян (І. Й. Острожський-Лохвицький, В. Г. Полетика та ін.); розповіді про окремі історичні події та місце авторів записок у тих чи інших подіях (Яків Собеський, Ян Яблоновський, барон Тотт, Божко Балака, Хоєцький Карл, Альберт Вімін, І. М. Сбітнєв, Л. Д. Падалка, М. С. Чайковський (Садик-паша) та ін.), про окремі товариства, кружки на українських теренах XIX ст. (М. І. Костомаров, В. І. Ярославський) та окремих осіб (П. Д. Селецький, А. П. Рудиковський, Н. В. [Стороженко М. В. (?)]. Як бачимо, «Записки» були досить різнобічні за своєю проблематикою, соціальним та національним складом авторів та автобіографічним складником. Вони є досить цікавим і ґрунтовним

джерелом для дослідження творчої лабораторії (якщо це стосується письменників та науковців), перебігу історичних подій та їх оцінка представниками різних держав та політичних партій, обставин особистого життя авторів записок.

Найбільш численною групою мемуарних джерел, представлених в часописі «Киевская старина» були власне спогади (мемуари). (Додаток 4¹⁵), що стало, на нашу думку, проявом зростання історичної та національної свідомості українців. Цю групу джерел можна поділити на історичні мемуари (про окремі події, з історії освіти, релігії, війська тощо) та біографічні мемуари (спогади про окремі особи). Найбільш цікавими для нас є останні. Значний масив спогадів, надрукованих на сторінках «Киевской старины», був присвячений Т. Г. Шевченку. В часописі друкувались спогади сучасників – українських істориків, письменників, художників, видавців, які були особисто знайомі з поетом (Г. М. Честахівський¹⁶, Ф. М. Лазаревський¹⁷, М. К. Чалий¹⁸, В. Л. Беренштам¹⁹ та ін.); тих, чиє життя лише епізодично стикалося з життям Тараса Григоровича

¹⁵ З огляду на те, що це найбільш численна група мемуарів та обмеженістю місця, в додатку подано лише ті мемуари, які стосуються спогадів окремих видатних осіб про своє життя, та спогади про видатних історичних діячів.

¹⁶ Честахівський Григорій Миколайович (1820–1893) – український художник. Познайомився з Шевченком 1858 р. у Петербурзі, часто бачився з ним в останні роки його життя. Друкуючи запис Честахівського, редакція журналу «Киевская старина» в примітці характеризувала цього художника як одного «з невеликого гуртка приятелів Т. Г. Шевченка в останні два роки його життя». Весною 1861 р. Честахівський супроводив (разом з О. Лазаревським) труну з тілом поета з Петербурга до Києва та з Києва до Канева і був одним з організаторів поховання його на Чернечій горі біля Канева, де притягався до відповідальності за «підбурливі розмови» серед селян.

¹⁷ Лазаревський Федір Матвійович (1820–1890) – один із шести братів Лазаревських, з якими приятелював Шевченко. Познайомився з поетом 1847 р. в Оренбурзі (де з 1845 по 1854 р. був чиновником Прикордонної комісії), багато допомагав йому під час заслання, згодом зустрічався з ним у Петербурзі й в Україні.

¹⁸ Чалий Микола Корнійович – педагог, культурно-освітній діяч, директор Ліцею князя безбородька (Ніжин), бібліограф Т. Г. Шевченка. Залишив свої спогади та збирав спогади про Т. Г. Шевченка, з яким познайомився 1859 р. у Києві. Одним із перших почав збирати мемуарні, епістолярні та інші матеріали до біографії Шевченка, видав книжку «Жизнь и произведения Тараса Шевченко (Свод материалов для его биографии)» (К., 1882) – одну з перших біографій поета.

¹⁹ Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – археолог, педагог, громадський діяч. Редактор петербурзьких видань «Кобзаря» 1883 і 1884 років.

(Б. Г. Суханов-Подколзін²⁰, К. М. Оберучев²¹, Олексій Груновський²², Егор Косарев²³ т ін.); його особистих знайомих (В. Я. Карташевська²⁴, З. Ф. Недоборовський²⁵, Н. І. Ускової²⁶); тих, хто знав його за розповідями своїх близьких (Н. М. Кибальчич²⁷, К. Ф. Юнге²⁸); хто цікавився його життям та спадком після його смерті (М. Ф. Біляшівський²⁹, Ф. Г. Лебединцев³⁰, М. М. Белозерський³¹).

²⁰ Суханов-Подколзін Борис Гаврилович (1847–1904) – полковник. Хлопчиком (1858–1860) брав у Т. Г. Шевченка уроки малювання.

²¹ Оберучев Костянтин Михайлович (нар. 1864 р.) – офіцер, співробітник журналу «Киевская старина».

²² Груновський Олексій – відставний солдат, який служив разом з Т. Г. Шевченком у Новопетровському укріпленні.

²³ Косарев Егор Михайлович (1818–1891) – штабс-капітан, командир роти І Оренбурзького лінійного батальйону, в якому Т. Г. Шевченко служив в Новопетровському укріпленні. Його мемуари були надруковані К. Оберучевим. Дослідники відзначають перебільшення автором у спогадах, які були написані через багато років після смерті поета, своєї ролі в його долі.

²⁴ Карташевська Варвара Яківна (1832–1902) – петербурзька знайома Шевченка. Родом з Чернігівщини, сестра М. Макарова. Шевченко познайомився з нею 14 квітня 1858 р., бував у неї на літературних вечорах, намалював портрет її дочки Надії.

²⁵ Недоборовський Зосим Федорович – чиновник митниці Петербурзької комісаріатської комісії. Познайомився з Т. Г. Шевченком у Петербурзі наприкінці його життя через С. Гулака-Артемовського, брав участь в описі поетового майна.

²⁶ Ускова Наталія Іракліївна (1853–1918) – старша дочка коменданта Новопетровського укріплення І. Ускова. Народилася в Новопетровському укріпленні зразу ж після приїзду туди сім'ї коменданта. Т. Г. Шевченко був дуже привязаний до неї, малював її портрети. Оскільки її спогади були записані і надруковані її чоловіком М. С. Зарянко, то авторство належить йому.

²⁷ Кибальчич (Симонова) Надія Матвіївна (псевдонім – Наталка Полтавка) (1857–1918) – українська письменниця. Спогади про Шевченка написані нею за розповідями її матері, Забіли Надії Михайлівни (нар. 1822 р.), яка знала Шевченка з 1847 р., згодом зустрічалася з ним у Петербурзі.

²⁸ Юнге (Толстая) Катерина Федорівна (1843–1913) – російська художниця, дочка віце-президента Академії мистецтв Ф. Толстого. Спогади написано 1883 р. в Києві, де мемуаристка жила (після одруження з професором Медико-хірургічної академії Е. Юнге) до 1887 р. і керувала створеною нею 1882 р. жіночою рисувальною школою.

²⁹ Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – український етнограф, мистецтвознавець, археолог і музеєзнавець, академік АН УРСР з 1919 р. Збирав автографи, малярські твори Т. Г. Шевченка та матеріали про нього. Одним із перших записав і опублікував народні перекази про Шевченка.

Постійний автор часопису Шугуров Микола Васильович, юрист за освітою, співпрацював з журналом у 1882–1901 рр., був автором кількох документальних публікацій про Т. Г. Шевченка, зокрема спогадів В. Я. Карташової, М. М. Лазаревського та Ф. М. Лазаревського про поета; підготував до друку спогади Є. Ф. Тимківського та спогади М. Максимовича про Тимківських, спогади про А. В. Марковича. Окремі публікації були присвячені редактору журналу «Киевская старина» Олександру Степановичу Лашкевичу (автор – В. Л. Беренштам), професору Київського університету – М. Д. Іванішеву (автор – Ф. Лобода [Лебединцев Феофан Гаврилович]).

Значну кількість мемуарних публікацій присвячено й іншому знаменитому громадському діячу, історичу і мислителю, одному із засновників Кирило-Мефодіївського братства – М. І. Костомарову, який один із перших при вивченні історії надавав перевагу не опису подій і осіб, а зображенню народу в його соціокультурній цілісності і єдності найрізноманітніших сфер життя. Свої спогади про різні періоди його життя залишили: дружина – Костомарова Аліна Леонтіївна (Крагельська), приятелі – Вашкевич Григорій Станіславович, Беренштам Вільям Людвігович, Катерина Юнге, Д. К. Мороз.

Як бачимо, редакція журналу «Киевская старина» приклала чимало зусиль для того, щоб на її сторінках публікувалися мемуари сучасників та мемуари про відомих діячів української історії та культури. Так непересічне значення мало те, що на сторінках часопису вперше було надруковано спогади М. І. Ковалинського – друга, учня та біографа Г. С. Сковороди (з передмовою М. Ф. Сумцова). До цього науковці та біографи Г. С. Сковороди (І. М. Снегирев, Г. П. Данилевський, В. І. Аскоченський та ін.) користувалися рукописом твору.

Слід зазначити, що авторами та редакторами часопису були відомі українські дослідники, що відобразилося і на рівні археологічного опрацювання мемуарів. Як правило, публікації мемуарів супро-

³⁰ Лебединцев Феофан Гаврилович (літ. псевдонім Ф. Лобода; 1828–1888) – український історик. Видавець і редактор журналу «Киевская старина» (1882–1887); опублікував ряд дослідницьких і документальних матеріалів про Т. Г. Шевченка.

³¹ Белозерський (Білозерський) Микола Михайлович (1833–1896) – фольклорист, етнограф.

³² Коментарі див.: Номис М. [Симонов М.] Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. // 1897. – Т. 57. – № 4. – Отд. 1. – С. 157–162.

воджувалися передмовами (археографічна характеристика документа) та підрядковими анотаціями й коментарями (давалася характеристика автора, наводилося місце зберігання рукопису, повнота і збереженість оригінальних документів). Це мало велике значення, оскільки публікація мемуарів (великих масивів) була ускладнена обсягами журналу та вимогами цензури і тому вони часто друкувалися у скороченому вигляді, а в коментарях була вміщена інформація про реальні розміри і цінність тих чи інших спогадів.

На нашу думку, публікація на сторінках часопису «Киевская старина» мемуарних джерел стала початком нового етапу у розвитку української мемуаристики. По-перше, було започатковано практику ознайомлення з мемуарієм широкого кола читачів, позаяк до цього часу, мемуари, у своїй більшості, зберігалися у сімейних архівах та приватних колекціях, доступ до яких був обмежений. По-друге – значно розширювалося коло авторів-мемуаристів різного соціального стану, ними були громадські діячі, історики, міщани, священники, письменники, військові. По-третє, мемуари почали розглядатися в українській історіографії як історичне джерело. Все це свідчило про зацікавленість широких верств українського суспільства у мемуарній літературі, виявлено не лише їх інтерес до національної історії, а й зростання національної свідомості на тлі нових суспільно-політичних умов. Тематично мемуарій XIX ст., у своїй більшості, був спрямований на висвітлення знакових історичних подій (козаччина), українських звичаїв та традицій (записки з етнографії) та життя видатних українських історико-культурних діячів.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Спомини / М.С. Грушевський // Київ. – 1998. – № 12. – С. 119–123.
2. Данилов В. Литературные поминки / В. Данилов // Исторический вестник. – 1907. – т. 109. – кн. VII. – С. 211–235.
3. Житецький Іг. «Киевская старина» сорок років тому / Іг. Житецький // За сто років. Матеріали з громадсько й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.
4. Житецький Іг. «Киевская Сарина» за часи Ф. Лебединцева (1882–1887) / Іг. Житецький // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 125–146.
5. Житецький Іг. Перші роки «Киевской старины» та М. І. Костомаров / Іг. Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 97–120.
6. Забіяка М. І. Матеріали журналу «Киевская старина» – першоджерело і прівід для роздумів (постановка проблеми) / М. І. Забіяка // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Журналістика. – 2004. – № 12. – С. 10–11.

7. Замлинський В. О. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою / В. О. Замлинський // В. О. Замлинський, М. Г. Палієнко // УДЖ. – 1993. – № 10. – С. 62–76.

8. Лазаревський Г. «Киевская старина»: спогади / Г. Лазаревський // Українська література. – 1943. – № 7–12; 1944. – № 1–11.

9. Маврін О. Завдання археографії та джерелознавства в програмі соціогуманітарних досліджень вітчизняної академічної науки [Електронний ресурс] / О. Маврін // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzzpmv/2008_16/S5-16.pdf. – Назва з екрану.

10. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Темпора, 2005. – 384 с. Програма історичного журналу «Киевская старина», затверджена міністром внутрішніх справ М. І. Ігнат'євим 17 жовтня 1881 р. // Палієнко М. «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К. : Темпора, 2005. – С. 157–160.

11. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : Системат. покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка – К. : Темпора, 2005. – 606 с.

12. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : Хронологічний покажчик змісту журналу / М. Г. Палієнко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.

13. Поліщук Т. В. Публікація мемуарів на сторінках часопису «Киевская старина»: проблематика, систематизація, аналіз / Т. В. Поліщук // Гілея : зб. наук. праць. – 2009. – № 19. – С. 1–15.

14. Стороженко Микола Володимирович. З мого життя / М. В. Стороженко ; упоряд тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський ; голов. ред. С. Головки. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.: іл.

15. Щеголев С. Н. История украинского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – М., 2004. – 472 с.

16. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / НАН України, Інститут філософії; відп.ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.

Автобіографії

1. Автобіографічна записка Я. Щоголева // Киев. старина. – 1904. – Т. 87. – № 10. – Отд. 2. – С. 7–9.
2. Автобіографічна записка И. И. Сердюкова [Додаток: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»] // Киев. старина. – 1896. – Т. 55. – № 11. – Отд. 1. – С. 178–224; № 12. – Отд. 1. – С. 337–373*.
3. Автобіографія Михайла Александровича Максимовича // Киев. старина. – 1904. – Т. 86. – № 9. – Отд. 1. – С. 322–346.
4. Автобіографія южнорусского священника 1-й половины ХУІІІ ст. [Іллі Турниновського] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 318–332.
5. *Багалей Д. И.* Автобіографія Степана Лукича Геевского (1813–1862) / Д. И. Багалей // Киев. старина. – 1893. – Т. 42. – № 9. – С. 375–400; Т. 43. – № 10. – С. 91–111; № 12. – С. 427–443; 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 26–48; № 6. – С. 514–534.
6. *Кулиш П.* Автобіографія Т. Гр. Шевченка, писанна для «Народного чтения» / П. Кулиш // Киев. старина. – 1885. – Т. 13. – № 11. – С. 431–435.
7. *Левецкий О.* Автобіографічна «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / О. Левецкий // Киев. старина. – 1890. – Т. 30. – № 9. – С. 477–485.
8. *Мацевеи Л.* Автобіографія священника А. Сендульского / Л. Мацевеич // Киев. старина. – 1896. – Т. 52. – № 1. – С. 58–77.
9. *Науменко В.* Александр Федорович Кистьяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной автобиографии его) [Додаток: Бібліографічний покажчик праць О. Ф. Кістяківського] / В. Науменко // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 1. – С. 1–43.

Щоденники

1. *А. Л. [Лазаревський О.]* Воспоминания и дневники Анд. Мойс. Грибовского (Русский архив, 1898, № 1, с. 1–166) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 124–126.
2. *А. Л. [Лазаревський О. М.]* Дневник гетманяча Апостола / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1894. – Т. 47. – № 11. – С. 300–303; 1895. – Т. 50. – № 7/8. – С. 100–155.
3. *А. Л. [Лазаревський О. М.]* Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 100–155.
4. *А. Л. [Лазаревський О.]* Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского (октябрь

* Коментарі див.: *Номис М. [Симонов М.]* Несколько заметок к автобіографічній записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. // 1897. – Т. 57. – № 4. – Отд. 1. – С. 157–162.

1822 г.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1895. – Т. 51. – № 11. – С. 230–243.

5. *Ал. Л. [Лазаревський О.]* Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [О. М. Лазаревський] // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 398–427.

6. *В. А. [Антонович В.]* Дневник новгородського подсудка Фёдора Евлашевского, новгородского подсудка. (1564–1604 г.) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 124–160.

7. *В. А. [Антонович В. Б.]* Дневник Станислава Освецима (в извлечении). 1643–1651 г. / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 126–151; № 2. – С. 366–385; Т. 2. – № 5. – С. 257–275; № 6. – С. 433–450; Т. 3. – № 9. – С. 503–522; Т. 4. – № 11. – С. 328–348; № 12. – С. 538–556.

8. *Лазаревський А.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. 1727–1753 / А. Лазаревський // Киев. старина. – Приложение. – 1884. – Т. 8. – № 3. – С. CI–XY, 1–32; Т. 9. – № 5. – С. 33–48; № 6. – С. 49–64; № 8. – С. 65–80; Т. 10. – № 9. – С. 81–96; № 10. – С. 97–112; № 11. – С. 113–128; 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 129–144; № 4. – С. 145–160; Т. 12. – № 6. – С. 161–176; № 7. – С. 177–192; Т. 13. – № 9. – С. 193–208; № 10. – С. 209–224; № 11. – С. 225–240; № 12. – С. 241–256; 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 257–272; № 4. – С. 273–288; Т. 15. – № 5. – С. 289–304; № 7. – С. 305–320; № 8. – С. 321–352; Т. 16. – № 9. – С. 353–384; № 10. – С. 385–416; № 11. – С. 417–464; № 12. – С. 465–514.

9. *Лазаревський А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / А. Лазаревський // Киев. старина. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 1–16; № 5. – С. 17–32; № 6. – С. 33–48; Т. 34. – № 7. – С. 49–64; № 8. – С. 65–80; № 9. – С. 81–96; Т. 35. – № 10. – С. 97–112; № 11. – С. 113–128; № 12. – С. 129–144; 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 145–160; № 2. – С. 161–176; № 3. – С. 177–192; Т. 37. – № 4. – С. 193–208; № 5. – С. 209–224; № 6. – С. 225–240; Т. 38. – № 7. – С. 241–256; № 8. – С. 257–272; № 9. – С. 273–288; Т. 39. – № 10. – С. 289–304; № 11. – С. 305–320; № 12. – С. I–XVI, 321–329; 1893. – Т. 40. – № 1. – С. 1–16; № 2. – С. 17–32; № 3. – С. 33–48; Т. 41. – № 4. – С. 49–64; № 5. – С. 65–80; № 6. – С. 81–96; Т. 42. – № 7. – С. 97–112; № 8. – С. 113–128; № 9. – С. 129–144; Т. 43. – № 10. – С. 145–160; № 11. – С. 161–176; № 12. – С. 177–192; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 193–208; № 2. – С. 209–224; № 3. – С. 225–240; Т. 45. – № 4. – С. 241–256; № 5. – С. 257–272; № 6. – С. 273–288; Т. 46. – № 7. – С. 289–304; № 8. – С. 305–320; № 9. – С. 321–336; Т. 47. – № 10. – С. 337–342; № 11. – С. 1–16; № 12. – С. 17–32; 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 2. – С. 33–48; № 2. – Отд. 2. – С. 49–64; № 3. – Отд. 2. – С. 65–80; Т. 49. – № 4. – Отд. 2. – С. 81–96; № 5. – С. 97–112; № 6. – С. 113–128; Т. 50. – № 9. – Отд. 2. – С. 129–160; Т. 51. – № 10. – Отд. 2. – С. 161–176; № 11. – С. 177–192; № 12. – С. 193–208; 1896. – Т. 52. – № 1. – Отд. 2. – С. 209–224; № 2. – Отд. 2. – С. 225–240; № 3. – Отд. 2. – С. 241–256; Т. 53. – № 4. – Отд. 2. – С. 257–272; № 5. – Отд. 2. – С. 273–288; № 6. – Отд. 2. – С. 289–304; Т. 54. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 305–336; № 9. – Отд. 2. – С. 337–352; Т. 55. – № 10. – Отд. 2. – С. 353–368; № 11. – Отд. 2. – С. 369–400; № 12. – Отд. 2. – С. 401–418.

10. *Николайчик Ф. Д.* Новый источник о казачком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора (с картой) [Опубликовано «Щоденник комісії або експедиції проти війська запорізького» під начальством гетьмана С. Конецпольського за 15.09 – 23.11.1625 р., в т. ч. битва під Куруковим та укладення Куруковської угоди] / Ф. Николайчик // Киев. старина. – 1889. – Т. 27. – № 10. – С. 52–69.

11. *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 696–716.

12. *Титов А.* Дневник Николая Ханенко. 1719–1723, и 1754 г. / А. Титов // Киев. старина. – 1896. – Т. 54. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 151–196.

13. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серapiaона 1804–1824) // Киев. старина. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 423–446.

Додаток 3

Записки

1. *Акинфиев И. Я.* Путешествие по югу России и Северному Кавказу. Екатеринослав, 1893. / И. Я. Акинфиев // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 356.

2. *Антонович В.* Прилуцкий полковой асаул и его записная книжка / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 1. – С. 57–84.

3. *В. А. [Антонович В. Б.]* Записки Карла Хоецкого (1768–1776) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 145–160; № 3. – С. 630–646; Т. 7. – № 11. – С. 433–451; № 12. – С. 593–608.

4. *В. А. [Антонович В. Б.]* Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. (Из летописного сборника Ильи Кошаковского) / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 3. – № 7. – С. 97–105.

5. *В. А. [Антонович В. Б.]* Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – № 9. – С. 191–194.

6. *В. Г.* Племянница Потемкина [Графиня Браницька. Уривок із записів англійського мандрівника, опублікованих у «Revue Britanigue»? 1847? № 2] / [Горленко В.] // Киев. старина. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 3. – С. 72–77.

7. *В. Я.* От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. («Русское обозрение», 1897, февраль) / [В. Ястребов] // Киев. старина. – 1897. – Т. 58. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 45–50.

8. *Василенко В.* Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. [Лист ученого секретаря Лондонского королевского географического товариства п. Делмар-Моргана] / В. Василенко // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 3. – Отд. 2. – С. 135–138.

9. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.) А. И. Чепы // Киев. старина. – Приложение. – 1897. – Т. 57. – № 4. – С. 23–32; № 5. – С. 33–39.

10. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики 1809 г. В. Полетика // Киев. старина. – Приложение. – 1893. – Т. 40. – № 1. – С. 1–14.

11. Записки В. И. Ярославского / В. И. Ярославского // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 109–152; № 10. – С. 289–330; № 11. – С. 506–528.

12. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен утверждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских) И. М. Сбитнев // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 285–312; № 3. – С. 439–468; № 4. – С. 649–666; Т. 18. – С. № 5. – С. 52–72.

13. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) / М. Чайковского // Киев. старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 40–72; № 2. – С. 254–268; № 3. – С. 463–477; Т. 33. – № 4. – С. 117–130; № 5. – С. 273–287; № 6. – С. 446–457; Т. 34. – № 7. – С. 85–96; № 8. – С. 195–211; № 9. – С. 466–477; Т. 35. – № 10. – С. 98–107; № 11. – С. 276–291; № 12. – С. 430–449.

14. Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Ч. 1. 1821–1846 гг. П. Д. Селецкий // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 247–296; № 3. – С. 443–464; № 4. – С. 609–504; Т. 9. – № 5. – С. 77–87; № 6. – С. 239–266; № 7. – С. 485–504; № 8. – С. 609–626; Т. 10. – № 9. – С. 82–103.

15. Из Львова в Коломыю (Из путевых заметок Фр. Регоря [Регоржа]) / Фр. Регор // Киев. старина. – 1896. – Т. 52. – № 1. – Отд. 1. – С. 10–31.

16. *Комаров М.* Из записной книжки [М. И. Костомаров про кирило-мефодіївців] / М. Комаров // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 579–581.

17. *Леонид архимандритархіандрит.* [Кавелін Л. О.] Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве / [Л. О. Кавелін] // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 2. – С. 344–346.

18. *Молчановский Н. В.* Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Богдане Хмельницком (1656 г.) [Записка про посольство 1650 р.] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 1. – С. 62–75.

19. *Н. В.* Из записной книжки [Декалька епізодів із життя О. П. Стороженка] / [Стороженко М. В. (?)] // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – № 5. – С. 178–181.

20. *Н. В.* Из записной книжки [Про Надію Андріївну Дурову] / Н. В. // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 398–402.

21. *Н. В.* Из записной книжки / Н. В. // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 621–625; № 4. – С. 814–818.

22. *Н. М.* От Случа до Буга. Путевые заметки Эд. Хлопицкого (С польского) / [Н. Молчановский] // КС. – 1890. – Т. 29. – № 5. – С. 342–363.

23. *О. Л.* Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-президента Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [О. Левицкий] // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 78–88.

24. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского / А. А. Солтановский // Киев. старина. – 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 71–88; № 5. – С. 231–248; № 6. – С. 420–437; Т. 38. – № 7. – С. 95–108; № 8. – С. 199–212; № 9. – С. 389–404; Т. 39. – № 11. – С. 232–246; № 12. – С. 409–425; 1893. – Т. 40. – № 3. – С. 470–484; Т. 41. – № 4. – С. 120–133; № 5. – С. 292–307; № 6. – С. 474–490; Т. 42. – № 7. – С. 100–125; № 9. – С. 401–417; Т. 43. – № 11. – С. 262–279; № 12. – С. 385–407; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 75–92; № 3. – С. 459–479.

25. *Падалка Л.* Над великим лугом днепровским (Из путевых заметок) / Л. Падалка // Киев. старина. – 1897. – Т. 57. – № 5. – Отд. 1. – С. 300–315.

26. Пётр I в Русской Раве в 1698 г. [Записки руського воєводи Яна-Станіслава Яблоновського 1698–1700 рр.] / [В. Б. Антонович] // Киев. старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 214–218.

27. *Петров Н.* Из путешествия в северо-западный край / Н. Петров // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 464–476; № 3. – С. 705–716; Т. 25. – № 4. – С. 174–184.

28. *Писарев С.* Путевые заметки от Смоленска до Киева / С. Писарев // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 537–544.

29. Путешествие в Малороссию академика Гильденштеда и кн. И. М. Долгорукого // Киев. старина. – 1893. – Т. 40. – № 2. – С. 274–292; № 3. – С. 412–441; 1893. – Т. 36. – № 2. – С. 226–259.

30. *С. Е.* Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию / [С. Стунова–Щербина] // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 135–198.

31. *Синицкий Л.* Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия [Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. СПб, 1787; Путешествие в Малороссию, изданное К.П. Шаликовым. М., 1803; Другое путешествие в Малороссию, его же. М., 1804; Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. СПб., 1803; Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии. 3 части. О. фон Гунна, перевод с нем. М., 1806; Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков, 1816; Записки русского путешественника А. Глаголева (путешествие 1823 года). Т. 1. СПб., 1837] / Л. Синицкий // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 226–259.

32. Собор вместо собора [Записка священника Кирилла Ивановича про Успенську церкву на Подолі в Києві та її реставрацію 1613 р.] / Кирило Иванович // Киев. старина. – 1882. – Т. ? – № 2. – С. 413–417.

33. *Степович А.* Из Коломыи в Косов [Из нотаток під час подорожі Галичиною чеського етнографа Фр. Ржегоржа] / А. Степович // Киев. старина. – 1896. – Т. 54. – № 9. – Отд. 1. – С. 295–310.

34. *Ф. Н.* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) (1771 – 1846 гг.) / [Ф. Николайчик] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 350–370; № 3. – С. 561–569; № 4. – С. 729–762; Т. 15. – № 5. – С. 130–154; Т. 16. – № 10. – С. 330–368; № 11. – С. 472–499; № 12. – С. 627–663.

35. *Щербина В.* Из семейного архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) / В. Щербина // Киев. старина. – 1892. – Т. 37. – № 4. – С. 1–21.

36. *И.* На пуги в Иерусалим (Листок из путевых заметок 1744 г.) / [В. Горленко] // Киев. старина. – 1887. – Т. 18. – № 5. – С. 204–206.

Спогади

1. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине (Из рассказов старожила) // Киев. старина. – 1897. – Т. 56. – № 1. – Отд. 2. – С. 4–7.

2. *А. Л.* Воспоминания и дневники Анд. Мойс. Грибовского (Русский архив, 1898, № 1, с. 1–166) / [Лазаревский О. М.] // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 2. – С. 124–126.

3. *А. Р.* Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян / [К. Рощаховский] // Киев. старина. – 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 396–450.

4. *А. Ш.* Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемовском (Письмо в редакцию) / [Шиманов А.] // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 499–503.

5. *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) / Н. Белозерский // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 66–77.

6. *Беляшевский Н. Ф.* Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченке / Н. Ф. Беляшевский // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 165–182.

7. *Берега К.* Архирейские печали [Спогади архієпископа Анатолія Мартиновського] / [Ганицький М.] // Киев. старина. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 225–240.

8. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова / В. Беренштам // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 219–237.

9. *Беренштам В.* Из школьных лет А. С. Лашкевича / В. Беренштам // Киев. старина. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 1. – С. 249–269.

10. *Беренштам В.* Т. Г. Шевченко и простолудины, его знакомцы (Из встреч и воспоминаний) / В. Беренштам // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – Отд. 1. – С. 248–260.

11. *Бранденбург Н.* Памяти Н. Я. Тарновского [Спогади] // Киев. старина. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 2. – С. 110–116.

12. *Василенко В.* Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах / В. Василенко // Киев. старина. – 1885. – Т. 12. – № 6. – С. 344–350.

13. *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове / Г. Вашкевич // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 34–62.

14. *Вашкевич Г.* К биографии Николая Ивановича Костомарова / Г. Вашкевич // Киев. старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 1. – С. 207–217.

15. *Веселовский А.* Воспоминания об А. А. Котляревском / А. Веселовский // Киев. старина. – 1888. – Т. 22. – № 9. – Отд. 1. – С. 395–414.

16. Воспоминания современника о Т. Г. Шевченко [Відставного солдата Олексія Груновського, який служив разом з Т. Г. Шевченком у Новопетровському укріпленні] / [О. Груновський] // Киев. старина. – 1900. – Т. 71. – № 12. – Отд. 2. – С. 154–155.

17. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише Леси и Гали // Киев. старина. – 1905. – Т. 88. – № 2. – Отд. 1. – С. 342–248.

18. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.) / И. Самчевський // Киев. старина. – 1893. – Т. 43. – № 10. – С. 1–28; № 11. – С. 185–213; № 12. –

С. 353–375; 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 21–51; № 2. – С. 267–281; Т. 45. – № 4. – С. 74–90; № 5. – С. 214–235; № 6. – С. 414–438; Т. 46. – № 7. – С. 61–78; № 8. – С. 133–151; № 9. – С. 326–353.

19. Воспоминания М. К. Чалого / М. К. Чалый // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 277–307; № 6. – 462–495; Т. 46. – № 7. – С. 1–9; № 8. – С. 176–186; № 9. – С. 396–414; Т. 47. – № 10. – С. 1–19; № 11. – С. 190–206; № 12. – С. 333–348.

20. Воспоминания о покойном А. А. Потебне [«Лекции А. А. Потебни: Из воспоминаний бывшего слушателя» А. Горнфельда. Передрук із «Харьковских ведомостей». 1891. №332] / [А. Горнфельд] // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 324–331.

21. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.) / Ф. Кистяковский // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 1. – Отд. 1. – С. 44–63; № 2. – Отд. 1. – С. 218–233; Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 114–130; Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 185–210; № 9. – Отд. 1. – С. 346–366; Т. 51. – № 10. – Отд. 1. – С. 97–112; № 11. – Отд. 1. – С. 244–258; № 12. – Отд. 1. – С. 380–396.

22. *Г-ко, В.* Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе / [В. Горленко] // Киев. старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 381–387.

23. *Д. К. М.* Воспоминания о Н. И. Костомарове (Письмо в редакцию) / [Д. Мороз] // Киев. старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 75–84.

24. *Дворжецкий-Богданович П. В.* Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене П. В. Дворжецкий-Богданович // Киев. старина. – 1889. – Т. 26. – № 7. – С. 275–280.

25. *Е. К.* Свидетельство современника о Наливайке / [С. Кивлицкий] // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 2. – С. 54–55.

26. *Заряно Н.* Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко. С примечаниями М. К. Чалого / Н. Заряно // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 297–313.

27. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 1. – С. 142–144.

28. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко (Запись Г. Н. Честаховского) // Киев. старина. – 1895. – Т. 48. – № 2. – Отд. 1. – С. 139–141.

29. К биографии А. В. Марковича (Из воспоминаний М. К. Чалого) // Киев. старина. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 342–345.

30. *Каминский Ф.* Еще щепотка на могилу Шевченка / Ф. Каминский // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 519–530.

31. *Кибальчич Н. М.* Коротенькое воспоминание о Т. Г. Шевченко / Н. М. Кибальчич // Киев. старина. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 585–586.

32. *Кибальчич Над. М.* Воспоминания о Т. Г. Шевченко (Из рассказов моей матери) [Додаток: Листи Т. Г. Шевченка до Н. М. Кибальчич] / Н. М. Кибальчич // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 2. – С. 174–184.

33. *Костомаров Н.* Из прочитых на Воляни дней / Н. Костомаров // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 324–332.

34. *Костомарова А.* Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Костомарова // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 1–19.

35. *Л.* Из воспоминаний о былом (Со слов рассказчика) / [О. М. Лазаревский] // Киев. старина. – 1889. – Т. 26. – № 8. – С. 527–531.

36. *Л. С. М.* Воспоминания и автобиография одесского протоирея Николая Ивановича Соколова / [Л. Мацевич] // Киев. старина. – 1906. – Т. 92. – № 1. – Отд. 1. – С. 36–63; № 2. – Отд. 1. – С. 213–230; № 3/4. – Отд. 1. – С. 276–298; Т. 93. – № 5/6. – Отд. 1. – С. 43–62; № 7/8. – Отд. 1. – С. 406–435; Т. 94. – № 9. – Отд. 1. – С. 124–136; № 10. – С. 155–197; № 11/12. – С. 565–588.

37. *Лебединцев Андрей.* Мои воспоминания // А. Лебединцев // Киев. старина. – 1900. – Т. 70. – № 7–8. – Отд. 1. – С. 142–210.

38. *Лобода Ф.* Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве / [Ф. Лебединцев] // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 788–794.

39. *Лобода Ф.* Мимолетное знакомство мое с Т. Г. Шевченко и мои о нем воспоминания / [Ф. Лебединцев] // Киев. старина. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 563–577.

40. *Маркович Дмитрий.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 4. – С. 50–77.

41. Мелочи из жизни Шевченка / [В. В. Тарновский] // Киев. старина. – 1897. – Т. 57. – № 2. – Отд. 2. – С. 31–35.

42. *Мороз Д.* Из моего давнопрошедшего / Д. Мороз // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – 35. – Отд. 1. – С. 131–164; № 6. – Отд. 1. – С. 301–322.

43. *Н. Ш.* Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – С. 61–63.

44. *Н. Ш.* Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 1. – С. 1–7.

45. *Н. Ш.* Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1899. – Т. 65. – № 6. – Отд. 1. – С. 433–439.

46. *Недоборовский Зосим.* Мои воспоминания [Про М. И. Костомарова] / Зосим Недоборовский // Киев. старина. – 1893. – Т. 40. – № 2. – С. 189–208.

47. *Недоборовский Зосим.* Несколько страничек из моих воспоминаний / Зосим Недоборовский // Киев. старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – с. 46–70.

48. *Н-ко В.* Воспомянаия о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [В. Науменко] // Киев. старина. – 1892. – Т. 36. – № 2. – С. 321–323.

49. *Нос Степан.* Страничка из моих воспоминаний / С. Нос // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 509–513.

50. *О. Л.* Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [О. Левицкий] // Киев. старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 78–88.

51. *Оберучев К. М.* К биографии Т. Г. Шевченка (Пребывание его в Новопетровском укреплении) / К. М. Оберучев // Киев. старина. – 1900. – Т. 68. – № 2. – Отд. 1. – С. 157–162.

52. *Олтаржевский Юрий.* Воспоминания старожила о Кармелюке / Ю. Олтаржевский // Киев. старина. – 1886. – Т. 15. – № 6. – с. 371–378.

53. *Пирожков Н.* Воспомянаия об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие // Киев. старина. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 573–578.

54. *Подорожний Н.* Из памятной книжки (Воспоминание о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. – С. 20–33.
55. *Подорожний, Н.* Из памятной книжки (Воспоминания о Н. И. Костомарове) / Н. Подорожний // Киев. старина. – 1895. – Т. 49. – № 4. – Отд. 1. С. 20–33.
56. *Пулевич Н. А.* Воспомяна об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии / Н. А. Пулевич // Киев. Старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 1. – С. 50–66.
57. *Симонов М. (М. Номис)* Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче / [М. Номис] // Киев. старина. – 1893. – Т. 42. – № 9. – С. 450–451.
58. *С-ко Н. В.* Стороженки (фамильная летопись) / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 205–222.
59. *С-ко.* Из фамильных преданий [М. И. Голенищев-Кутузов і Уляна Александрович] / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 4. – С. 782–783.
60. *С-ко.* Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко / [М. В. Стороженко] // Киев. старина. – 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 718–720.
61. *Смоктый А.* Воспоминание о Шевченке / А. Смоктый // Киев. старина. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – с. 320–321.
62. *Ст. фон-Нос. [Ніс С.]* Украинский Соломон, его кейф и суд (По фамильным воспоминаниям) / [С. Ніс] // Киев. старина. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 492–505.
63. *Старицкий М. К.* К биографии Н. В. Лисенко (Воспоминания) / М. К. Старицкий // Киев. старина. – 1903. – Т. 83. – № 12. – Отд. 1. – С. 441–482.
64. *Степович, А. К.* Биографическому материалу о А. А. Котляревском [Спогади] / А. Степович // Киев. старина. – 1892. – Т. 369. – № 3. – С. 441–482.
65. *Сумцов Н.* Житие Сквороды, описанное другом его, М. И. Ковалинским / Н. Сумцов // Киев. старина. – 1886. – Т. 16. – № 9. – С. 103–150.
66. *Суханов-Подколзин Б.* Воспоминание о Т. Шевченко его случайного ученика / Б. Суханов-Подколзин // Киев. старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 229–240.
67. *Суханов-Подколзин Б. Г.* Что вспомнилось о Тарасе Григорьевиче Шевченко ученика / Б. Г. Суханов-Подколзин // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 229–240.
68. *Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева* [3 газеты «Русские ведомости», 1897. – № 199] // Киев. старина. – 1898. – Т. 60. – № 2. – Отд. 2. – С. 35–41.
69. *Терновский Ф. А.* Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина (1676–1727) / Ф. А. Терновский // Киев. старина. – 1884. – Т. 10. – № 9. – С. 104–128; № 10. – С. 369; № 11. – С. 478–498; № 12. – С. 621–638.
70. *Чалый М.* Воспоминания / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 1. – Отд. 1. – С. 1–40; № 2. – С. 388–402; № 3. – С. 613–644; Т. 25. – № 4. – С. 74–91; № 5/6. – С. 295–331; Т. 26. – № 7. – С. 149–187; № 8. – С. 436–467; № 9. – С. 709–726; Т. 27. – № 10. – С. 121–142; № 11. – С. 257–280; № 12. – С. 495–545.

71. *Чалый М.* Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1899. – Т. 64. – № 2. – Отд. 1. – С. 151–167.
72. *Чалый М.* Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Смиренка / М. В. Чалый // Киев. старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 459–464.
73. *Ш-вь Н. [Шугуров М.]* К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче / [М. Шугуров] // Киев. старина. – 1893. – Т. 41. – № 5. – С. 263–271.
74. *Шугуров Н.* Воспоминание о Тимковских [М. Максимовича] / М. Шугуров // Киев. старина. – 1898. – Т. 63. – № 11. – Отд. 1. – С. 254–272.
75. *Шугуров Н.* Воспоминания Егора Федоровича Тимковского / М. Шугуров // Киев. старина. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 359–381; Т. 45. – № 4. – С. 1–25.
76. Эпизод на могиле Тараса Шевченко (Записка художника Честаховского) // Киев. старина. – 1896. – Т. 56. – № 2. – С. 230–241.
77. *Юнге Екатерина.* Воспоминания о Н. И. Костомарове / Екатерина Юнге // Киев. старина. – 1890. – Т. 28. – № 1. – С. 22–34.